

רק על עצמי / רחל

רק על עצמי לספר ידעתי.
 צר עולמי פעולם נמלה,
 גם משאי עמסתי כמוה
 רב וכבד מכתפי הדלה.

גם את דרכי – כדרךך אל צמרת –
 דרך מכאוב ודרך עמל,
 יד ענקים זדונה ובוטחת,
 יד מתבדחת שמה לאל.

כל ארחותי הליזו והדמיע
 פחד טמיר מיד ענקים.
 למה קראתם לי, חופי הפלא?
 למה פזנתם, אורות רחוקים?

הקדמה - על המשוררת

רחל בלובשטיין נולדה ברוסיה בשנת 1890. כבר בילדותה ציירה וכתבה שירים ברוסית. היא למדה עברית רק אחרי שעלתה לישראל, כשהיתה בת 19. זמן קצר לאחר עלייתה ארצה, הצטרפה לחווה החקלאית לבנות במושבה כנרת, ואחר-כך – לקבוצת דגניה. בשנת 1913 נסעה רחל לצרפת כדי ללמוד אגרונומיה ובשנת 1919, כאשר חזרה לישראל, קיננה בה כבר מחלת השחפת, אשר מנעה ממנה לשוב ולהשתלב בחברה הכפרית שעל שפת הכנרת. חולשת גופה והחשש שמא תדביק אחרים במחלתה, יצרו לחץ חברתי שהביא לעזיבתה ולנדידתה ממקום למקום (צפת, ירושלים, תל-אביב). מחלתה הלכה והחמירה, ומצבה הכלכלי הורע מיום ליום. היא היתה אישה גאה, ולא ביקשה עזרה ממכריה,

שהיו בין מנהיגי היישוב באותן השנים. פרק הזמן האחרון בחיי המשוררת רחל עבר עליה בבדידות, חולי ומחסור. היא היתה מודעת לחומרת מחלתה ולמותה הקרוב, והדבר משתקף בכמה משיריה.

סיפור החיים של רחל משקף את קורותיהם של בני דורה. זהו המצע התוכני והרגשי שעליו נכתבו שיריה, ולא במקרה מצאו בני היישוב את עצמם בתוך השירים. שירי רחל דובבו במלים פשוטות ובהירות את עולמם הנפשי, את מתח הניגודים החריף בין חזויות העשייה החלוצית לבין הסבל של חיי היומיום – חיים של מחסור, עבודה קשה, חולי, מוות בטרם-עת וגעגועים לרוך ולחמימות האוהבת והמגוננת של בית ההורים הרחוק. רחל נפטרה בשנת 1931 ולפי בקשתה, היא נקברה בבית-העלמין של המושבה כנרת.

רקע

השיר "רק על עצמי" הוא אחד האחרונים של רחל, והוא כלול בספר "נבו" שיצא לאור שנה אחרי מותה. זהו שיר אישי של התבוננות עצמית, מעין סיכום של חיים ויצירה. "רק על עצמי לספר ידעתי. / צר עולמי כעולם נמלה" – מצהירה המשוררת, ובכך היא קושרת את נסיבות חייה לשירים שכתבה. היא מגדירה את שירתה כשירה אישית, והדימוי של עולמה הנפשי ל"עולם נמלה" תוחם שירה זו במסגרת צנועה ומצומצמת – כי מה היא בסך-הכל נמלה?

אך נראה שהצמצום וההפחתה הם רק לכאורה. רחל שמה על עצמה מסכה של אישה קטנה שכותבת שירים תמימים ונוגעים ללב. אבל מאחורי אותה מסכה הסתתרה משוררת בעלת תודעה עצמית גבוהה, שביטאה תכנים מורכבים במלים פשוטות ובהירות.

שאלה ראשונה

מהו תוכן השיר ומה משמעותו של כל בית?

תשובה ראשונה

תוכן השיר ומשמעותו.

בשיר זה רואים שרחל ממוקדת מטרה כשאומרת -רק על עצמי. יש כאן דימוי שמתרחב לתמונה מטאפורית לעולם של נמלה. הנמלה כל כך עמלה ובכל זאת צר עולמה, אולי היא מרגישה כך כי היא חולנית ומסע החיים גדול עליה.

בית א'

רק על עצמי לספר ידעתי.

צר עולמי כעולם נמלה,

גם משאי עמסתי כמוה

רב וכבד מכתפי הדלה.

בית א' – השיר פותח בשלושה משפטי חיווי בגוף ראשון. הדוברת מציגה את עצמה בסדרה של פעלים, תארים ושמות: (א) אני מספרת "רק על עצמי"; (ב) "צר עולמי"; (ג) את "משאי עמסתי" על "כתפי הדלה". הבית הראשון מתמקד סביב דימוי אחד: הדוברת כנמלה מבחינת עולמה הצר ומבחינת המשא הכבד ששתייהן מעמיסות על עצמן, משא מעל לכוחן.

דימוי – היא מדמה עצמה לנמלה.

בית ב'

גם את דרכי – כדרךך אל צמרת–

דרך מכאוב ודרך עמל,

יד ענקים זדונה ובוטחת,

יד מתבדחת שמה לאל.

בית ב' – השיר ממשיך ומפתח את הדימוי המרכזי של הדוברת לנמלה. גם דרכה, כדרכה של הנמלה, היא "דרך מכאוב ועמל", וגם היא, כנמלה, עושה את דרכה ל"צמרת" מתוך חרדה מפני "יד ענקים זדונה ובוטחת", המתנכלת לה ו"שמה לאל" (מבטלת) את כל מאמציה. מכאן מתברר שמצבה של הדוברת אף קשה מזה של הנמלה.

מטאפורה – צמרת היא מטאפורה למטרה.

כאילו היא מפלסת את דרכה אל המטרה דרך מכאוב ודרך כאב. ואז יש עוד מטאפורה של "יד ענקים" מטאפורה לאנשים שבאים ובמחי יד הורסים הכל. היא מרגישה שכל מה שהיא מנסה לעשות לא הולך לה. יש לה ביקורת כלפי חבריה שלא נתנו לה להחזור לקבוצת כינרת.

אפשר לראות את יד הענקים בשתי צורות: א. יד אדם שעוצרת אותי.

ב. יד הגורל שמתאכזר אליי.

אנאפורה – יד ענקים זדונה ובוטחת - יד אדם שעוצרת אותי.

יד מתבדחת שמה לאל – כאילו מעשה קונדס, צוחקים על חשבוני.

שתי השורות האחרונות בבית זה מתחילות במילה "יד". כאילו היא מרגישה שזה גם בזדון שמקשים עליה בכוונה וזה כאילו גם שצוחקים על חשבוני.

בית ג'

כל מה שעשיתי כל חיי פחדתי
מאותם ענקים שמחריבים לי את הכל

פְּלֵאָה קְרֵאתֶם לִי, חוֹפֵי הַפְּלֵאָה? –
לְמָה קְרֵאתֶם, אֹרוֹת רְחוֹקִים? –

למה רימיתם אותי, הענקתם לי אכזבה, אורות רחוקים זו הפסגה שרציתי להגיע אליה, והם כל הזמן מתרחקים.

בית ג' – בחלקו האחרון של השיר חל מפנה מסוים - לא מוזכרת כלל הנמלה. ההתמקדות היא במשוררת. זהו מעין סיכום ומיצוי של חווית-היסוד שבשיר באמצעות שני היבטים:

א) משפט חיווי: "כל אורחותי הליזו והדמיע פחד טמיר מיד ענקים" – פחד נסתר, נעלם, לא ידוע מפני כוח נסתר, נלוז (עקום, סוטה מדרך הישר), בלתי-צפוי ומאיים, משבש ומעוות את כל דרכי חייה של הדוברת.

ב) שני משפטי שאלה: 1. "למה קראתם לי, חופי הפלא?"; 2. "למה כזבתם, אורות רחוקים?" – החוף המופלא והאור הרחוק מסמלים את נוכחותו של כוח חיצוני מושך וסוחף. זהו כוח קורא, אך גם מאכזב או מכזב (מלשון כזב), משום שאין הדוברת מסוגלת להתגבר על אותו "פחד טמיר מיד ענקים" ולחרוג מתחום עולמה ה"צר" כ"עולם נמלה".

בבית זה רחל חוזרת ומתבוננת בנתיב חייה, והפעם – בראייה רחבה וכוללת, שמביאה אותה להכרה טרגית. כעת היא מבינה את שורש הסבל בעולמה: פחד ואכזבה. פחד מסתורי לא מוסבר מפני כוח אלים ששיבש ועיוות את חייה ומילא אותם חרדה, כאב, צער ודמעות. עוצמת הפחד ניזונה מן הפער בין תקוות ואכזבות. הדוברת טעתה לחשוב שהתקוות וההבטחות להגיע אל "חופי הפלא" יתממשו, אבל אלה התגלו כאשליה כוזבת, ונשארו רק "אורות רחוקים".

אנאפורה – בשתי השורות האחרונות, כל שורה פותחת במילה "למה", זה מדגיש את האכזבה של המשוררת.

שאלות רטוריות – המשוררת מסיימת את השיר בשתי שאלות רטוריות, המהדהדות בחלל האויר ומדגישות את התסכול והאכזבה שלה.

שאלה שניה.

מהם הנושאים המרכזיים בשיר וכיצד הם מוצגים בשיר?

תשובה שניה.

הנושאים המרכזיים בשיר ואופן ייצוגם

א. הדוברת והנמלה

בשני הבתים הראשונים הדוברת מדמה עצמה לנמלה, ומוצאת כי גורלן דומה: "יד ענקים" שולטת עליהן. בסיומו של השיר מתברר שבכל זאת יש הבדל בין הנמלה לבין הדוברת והוא בא לידי ביטוי בשני תחומים:

במהות עולמן של השתיים ובמודעות שלהן כלפי העולם.

עולמה של הנמלה הוא עולם צר, פיזי וקונקרטי, ללא אורות רחוקים וללא חופי פלא, והצמרת שלה היא צמרת ממשית. בבסיס עולמה של הדוברת בשיר מצויות תקוות ושאיפות, משאלות וכיסופים, ולצמרת של עולם זה יש משמעות מטאפורית של פסגה חברתית-תרבותית.

עולמה של הנמלה צר משום שאין היא מודעת לחסרונו של הממד הרוחני. לעומתה, עולמה של הדוברת צר דווקא משום שהיא מודעת לחסר הזה ושואפת למלא אותו. היא רוצה להגיע אל הצמרת המטאפורית, אך כנראה איננה מסוגלת.

לדוברת בשיר, שלא זכתה להגיע אל מחוז כיסופיה, לא נותר אלא רק על עצמה לספר, על עולמה הפנימי בלבד.

היבט נוסף מתייחס לערך העבודה המתקשר לדימוי הנמלה.

בספר משלי מופיע הפסוק המוכר: "לך אל הנמלה, עצל, ראה דרכיה וחכם" (פרק ו', פסוק ו'). באותה שנה שבה כתבה רחל את השיר (1930), היא פרסמה מאמר על הספר הצרפתי "חיי נמלים" מאת מוריס מטרלינק. "הספר הוא שירת-הלל לנמלה, כותבת רחל ומצטטת את המחבר: "הנמלה היא אחד היצורים האציליים ביותר, הרחמניים ביותר, המסורים ביותר, הנדיבים ביותר על פני אדמתנו". בהמשך מציינת רחל שהמחבר מאמין שהתכונות המופלאות של הנמלה נובעות מ"אהבת הזולת ואהבת הדור הצעיר". היא סוקרת את האופן שבו תיאר מטרלינק את חיי הנמלים, ומתעכבת על פרט אחד, משמעותי מאוד בעיניה: "בשוב נמלה הביתה מדרך רחוקה, כשהיא עמוסה משא גדול ממנה פי שלושה, ממהרות

חברותיה לקראתה, מאכילות אותה, מוחות את האבק מעליה ומובילות אותה לקיטון (תא קטן) שבו היא שוקעת בשינה עמוקה".

גם רחל שבה הביתה מדרך רחוקה, כשהיא נושאת משא כבד של בדידות וחולי. אבל היא לא זכתה לתמיכה וסיוע של חבריה וחברותיה. להפך, הם הרחיקו אותה מעליהם. בסוף הרשימה התייחסה רחל לתהייה של מחבר הספר אם "התופעות המדהימות" בחיי הנמלים מעידות על כך שהן חוננו, בדומה לבני-אדם, ב"ערך רוחני, תקוות פאר סתומות". רחל הסכימה עם המחבר, וחזקה את דעתו בשאלה אם היתרון השכלי של בני-האדם על היצורים האחרים "משנה שינוי כלשהו את חוקי היקום וחוקי הנצח?" ; זוהי שאלה שתשובה בצידה, והמסקנה – "אכן, בפני אלה קטונו כנמלים". לפיכך, ניתן לפרש את הדימוי "צר עולמי כעולם נמלה" באופן הבא: מול מרחבי האין-סוף, בני-האדם קטנים כנמלים, למרות מעמדם הרם בין הנבראים. מכאן ניתן להסיק שרחל לא ראתה בנמלה יצור נחות, אלא יצור קטן – חלש בגופו וחזק בנפשו.

מבחינה זו ישנה הקבלה בין הנמלה לבין המשוררת. אך נראה שזוהי הקבלה חלקית, משום שמצבה של המשוררת קשה מזה של הנמלה – היא כורעת תחת נטל של קושי גופני ונפשי ודרך החיים שלה היא "דרך מכאוב ודרך עמל" (עמל = א. עבודה קשה; ב. סבל). לאור זאת, נראה כי תפקיד דימוי הנמלה הוא אירוני. מטרתו לשבור את המחשבה המקובלת באשר לאנושיותן של הנמלים ולהוכיח את בני-האדם הנוהגים בחלש בניכור ואף באכזריות.

ב. יד ענקים

מהי אותה "יד ענקים" העומדת בדרכן של הדוברת ושל הנמלה, ומונעת מכל אחת מהן להגיע אל צמרת עולמה? יד הענקים היא ייצוג של סיוט מתמשך, של כוח עליון מסתורי המתעתע בחלשים ממנו וגורם להם סבל. מעין מפלצת שטנית שאין אפשרות להשתלט עליה בגלל מימדיה העצומים ומהותה הזדונית. עוצמתה של ה"יד" מבליטה את חולשתן של הנמלה ושל הדוברת. שתיהן נאלצות לשנות כיוון עקב ההתנכלות התמידית. היד הזדונית משפיעה על חיי הדוברת הרצופים חרדה ופחד בלתי-מובנים. אפשר שיד הענקים היא ייצוגה המטאפורי של אותה סביבה חברתית מרושעת ומתנכרת, אליה הרגישה רחל שהיא משתייכת בשובה ארצה כשהייתה חולה ודחויה – זאת בניגוד לקהילה התומכת של הנמלים, שתוארה במאמר על הספר "חיי נמלים".

ג. האכזבה

שאלות רטוריות

לְמָה קָרָאתָם לִי, חוֹפֵי הַפֶּלֶא?
לְמָה פָּנַבְתָּם, אוֹרוֹת רְחוֹקִים?

מקסם השווא מתגלה באמצעות שתי מטאפורות המביעות תקווה, אושר וכיסופים: "חופי הפלא" ו- "אורות רחוקים". לפניהן מופיעים שני פעלים: "קראתם" ו- "כזבתם", המנפצים את האשליה. בשתי השורות האחרונות של השיר מתבררת הסיבה לרגשות הסבל והמרירות, הבאים לידי ביטוי באמצעות סימני השאלה הרטוריים. כגודל התקווה והציפייה, כך עומק האכזבה. "חופי הפלא" הקוראים ממרחק מתגלים ככזב, כמקסם שווא.

שאלה שלישית.

באלו אמצעים אומנותיים השתמשה המשוררת?

תשובה שלישית.

אמצעים אומנותיים

1. **הדימוי המרכזי** – עולמה של הדוברת כעולם נמלה (הן מהבחינה הפיזית והן מהבחינה הרוחנית-רעיונית).
2. **המטאפורה המרכזית** – "יד ענקים" כביטוי לגורל הזדוני, המשבש את דרכה של הדוברת למימוש עצמה ולהצלחה.
3. **שאלות רטוריות** – שאלות הסיום של השיר מבטאות את תחושת האכזבה והיאוש מאותם "חופי פלא" ו"אורות רחוקים" שהכזיבו, כלומר הטעו בדרך לאי-הגשמת השאיפות והחלומות. בנוסף לכך, שאלות אלו חושפות גם נימת מחאה התואמת את עוגמת-הנפש של הדוברת.
כשאלות הרטוריות מתבררת הסיבה לרגשות הסבל והמרירות.
חופי הפלא הקוראים מרחוק מתגלים כמקסם שווא, ככזב.
החוף המופלא והאור מרחוק מושכים וסוחפים, אך גם מאכזבים ומכזבים (=משקרם), כי הדוברת לא מסוגלת להתגבר על אותו "פחד טמיר מיד ענקים". ולחרוג מתחום עולמה ה"צר" כעולם הנמלה.
4. **אנאפורה** – בבית שני המילה "יד", בבית שלישי המילה "למה" מדגישות את האכזבה שלה.

שאלה רביעית

בדימוי הדוברת לנמלה- מה המשותף להן?

תשובה רביעית .

רק על עצמי לספר ידעתי.
צר עולמי כעולם נמלה,
גם משאי עמסתי כמוה
רב וכבד מקתפי הדלה. (בית א')

- "רק על עצמי לספר ידעתי." בית א' פותח בדברי הדוברת שיודעת לספר רק על עצמה, על עולמה הצר.
- " צר עולמי כעולם נמלה," עולמן של הדוברת ושל הנמלה צר.
- "גם משאי עמסתי כמוה /רב וכבד מקתפי הדלה." המשותף להן גם המשא הכבד ששתיהן מעמיסות על עצמן, משא מעל לכוחן
- גם את דרכי – כדרךך אל צמרת –
דרך מכאוב ודרך עמל,
יד ענקים זדונה ובוטחת,
יד מתבדחת שמה לאל (=מבטלת). (בית ב')
- "גם את דרכי – כדרךך אל צמרת – /דרך מכאוב ודרך עמל," דרכן של הדוברת ושל הנמלה אל הצמרת = המטרה מתוארת כדרך מכאוב, בעלת קשיים וייסורים, דרך עמל.
- " יד ענקים זדונה ובוטחת, / יד מתבדחת שמה לאל." הדוברת, כמו הנמלה, אינה מגיעה אל מטרתה משום שכוח עליון נסתר "יד ענקים", איננו מאפשר להן להגיע את מטרתן. זהו כוח עליון נסתר שלא ניתן להתמודד איתו והוא חוסם את דרכה. "יד ענקים" מתוארת בשיר כרשעית, זדונית ובעלת בטחון עצמי. "יד ענקים" השולטת מלמעלה.

רחל הייתה אישה אינדיבידואליסטית שחיה לבד, למרות שהיו לה קשרים חברתיים רבים. היא נטלה על עצמה משימות רבות, למרות – ואולי משום – שמחלתה החלישה אותה מאוד מבחינה פיזית. כאישה שאפתנית ניסתה לפלס לעצמה דרך "אל צמרת", וחלמה להגיע אל "חופי הפלא" שכביכול קראו לה. אבל הדרך כלפי מעלה נבלמה על-ידי "יד ענקים", ו"חופי הפלא" התגלו כ"אורות רחוקים" וכוזבים. היו שראו בשיר "רק על עצמי" ביטוי לאכזבתה של רחל מחייה בארץ ישראל. לפני שעלתה ארצה הייתה מלאת ציפיות וחלומות, ומשהגיעה גילתה את קשיי החיים בארץ, הן במישור הפרטי והן במישור החברתי.